

JANOS ECKMANN, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademiai Kiado, Budapest 1976, 359 s.

Türk dilinin tarihi gelişmesini tespit yönünden Kur'an'ın türkçe tercüme-leri fevkalade ehemmiyeti haiz kaynak durumundadır.

Kur'an tercümelerinin Türk dili tarihi açısından kıymeti, Türkçe keli-melerin manalarının Kur'an'daki aslı ile karşılaştırılarak tespitidir. Seman-tik açısından çok faydalı olan bu tercümelerin Sentaks açısından da aynı de-ğere sahip olduğunu söylemek zordur. Bunun sebebi de bu tercümelerin umu-miyetle satır altı dediğimiz şekilde kelime karşılıkları esas alınarak yapıl-masıdır. Kur'an'daki bir cümlenin Türkçe tercümesi yerine, Arapça kelime-lerin karşılıklarının altına Türkçe karşılıklarının yazılması, sadece Türkçe ke-limenin manasını sıhhatli bir şekilde tespite yaramakta, bu tarzda yapılan ter-cüme ise Türk dilinin sentaksına uymamaktadır.

Kur'an'ın Arapçadan başka bir dile (Farsçaya) yapılan ilk tercümesi Sâ-mânî'ler devrinde (875-999) olmuştur.

Muhammed b. Carîr at-Taberî tarafından Arapça yazılan 40 ciltlik Kur'an tefsiri, devrin din âlimlerinin Kur'an'daki bir âyete dayanarak Kur'an'ın tercüme edilebileceğine dâir fetvâ vermeleri üzerine, ilk defa olarak, Farsçaya tercüme edilmiştir.

Kur'an'ın bu ilk tercümesi Fars dilinin kelime sırasını ve sentaksını dikkate alarak değil de Arapça kelimelerin altına Farsçalarının yazılması tarzında yapılmış, böylece de sonradan yapılacak başka tercümelere örnek olmuştur.

Bu yüzden Türkçe Kur'an tercüme-leri, umumiyetle satırasarı denilen bir tarzda yani metne her hangi bir izahat eklenmeksizin kelime-kelime ya-pılan tercüme-ler olmuştur. Mamafih metnin tercüme edilen kısmı ile münasebetli, oldukça uzun hikâyeler ve yorum gibi ara sözler ile genişletilen tefsiri tercüme-ler de vardır.

XII-XVI. asırlar arasında Kur'an'ın Doğu Türkçesi ile olan altı tercü-mesi bilinmektedir. Bu altı tercümeden dördü satırasarı, ikisi ise tefsiri tercü-medir.

Satırasarı Kur'an tercüme-leri arasında muhtemelen en eskisi *Uygurca Kur'an Tercümesi* diye yanlış bir şekilde isimlendirilen ve İlhanlı devresinde (İl-hânî Ebû Saîd (1317-1336)'in hükümrânlığı sırasında), Şîrâz'da H. 734/M. 1333-1334'de, Muhammed b. Hâcî Devletşâh tarafından istinsah edilen yazmadır. Eksik bölümü olmayan, XII. ve XIII. asırlar Karahanlı Türkçesi ile, yazılmış olan ve her sahifede 9 satır ihtivâ eden 902 sahifelik bu nüsha,

hâlen İstanbul, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, no 73'de kayıtlı olup, üzerinde Ekrem Ural (Aratan) tarafından doktora çalışması yapılmaktadır.

İkinci tercüme hâlen İngiltere (Manchester), John Rylands Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, no 25-38'de kayıtlı olan satır arası tercümedir. Tamamı 30 cilt olan bu tercümenin kütüphanede 14 cildi mevcuttur. (Bk. J. Eckmann, «Doğu Türkçesinde bir Kur'an çevirisi (Rylands nüshası)», *TDAY-Belleteri* 1967, Ankara 1968, s. 51-69).

Bu 14 cildin haricinde bu tercümeyle ait olan iki parça da Dublin'in Chester Beatty Kütüphanesi, no 1606 ile no 1630 numarada kayıtlı olan varaklardır. (A. J. Arberry bu kütüphanedeki 244 tezhibli Kur'an ve Kur'an nüshalarını tavsif ederken 1606 numaradaki yazmaya 54 sıra numarası 1630 numaradaki yazmaya da 55 sıra numarasını vermiştir (Bk. Arthur J. Arberry, *The Koran Illuminated: A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin 1967). Rylands nüshasının eksik olan kısımlarına ait bu iki varaklık tercüme için bk. (J. Eckmann, «Two fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkic Translations», *CAJ*, XIII/4, 1969, s. 287-290). Yine Rylands nüshası için bk. (Zeki Velidi Togan, «Manchester Hs. der Qoranübersetzung als Quelle ersten Ranges für Mitteltürkische Studien», *WZKM*, 62, Wien 1969, s. 280-283).

Üçüncü satırarası Kur'an tercümesi, hâlen Özbekistan İlimler Akademisi Kitaplığı, no 2008'de kayıtlı olan 270 varaklık nâtamam nüshadır. Bu nüshanın dili de Karahanlı Türkçesidir. Yazmayı katalogunda tavsif eden A. A. Semenov, bu tercümenin 13. asra ait olduğunu söyler.

Dördüncü satırarası Kur'an tercümesi, İstanbul, Süleymaniye Küt., Hekimoğlu Ali Paşa Camii Bölümü, no 2 (eski no 951)'de kayıtlı olan ve H. Rebiü'lâhîr 764/M. Ocak-Şubat 1363'de istinsah edilen nüshadır. Bu tercüme, eksik bölümü olmayan ve her sahifede 9 satır ihtivâ eden 588 varaklık bir tercümedir. Müstensihinin adı ve istinsah yeri belirtilmeyen bu nüshanın dili, Horezm Türkçesi ile olmakla beraber yer yer Oğuz Türkçesi özellikleri de taşımaktadır.

Doğu Türkçesi ile olan tefsiri Kur'an tercümeleri ise şunlardır:

Leningrad'daki Asya Halkları Enstitüsü (Institut Narodov Azii) kitaplığında Cod. 332'de kayıtlı olan nüsha, literatürde «Anonim Tefsir» veya «Orta Asya Tefsiri» diye tanınmıştır. Yer yer eksik olan bu nüsha 147 varaktır. Bu tefsirin hangi tarihte, nerede ve kimin tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir. Bu nüshadaki satırarası tercümenin dili Karahanlı Türkçesi, tefsir ve hikâyelerin dili ise Horezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Oğuz Türkçesi hattâ Çağatay Türkçesi hususiyetleri göstermektedir. Nüshada Çağatayca özelliklerin bulunması, yazmanın XV. asırdan daha eski bir tarihte istin-

sah edilmediğini göstermektedir. Doğu Türkçesi ile olan Kur'an tercüme ve tefsirleri içerisinde en fazla bu yazma üzerinde çalışılmıştır. Bu nüshanın A. K. Borovkov tarafından tam bir sözlüğü yapılmış idi. (A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv. (XII-XIII. asır Orta Asya Tefsirinin Sözlüğü)*, Moskova 1963, 366 s.).

Tefsiri Kur'an tercümelerinin ikincisi Şeybani'ler devrinde, XVI. asrın ilk yarısında yapılan tefsirdir. Bu tefsirin hâlen iki yazma nüshası bilinmektedir. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü, no 16'da kayıtlı, her biri 308 varak olan iki ciltlik tercümenin istinsah tarihi H. 950/M. 1543-1544'dür. Bu tefsirin ikinci nüshası Konya, Mevlânâ Müzesi, no 6624/921'de kayıtlı olan 1304 sahifelik yazma olup istinsah tarihi 20 Rebiülevvel 951/M. 11 Haziran 1544'dür. Bu tefsir üzerinde Hamza Zülfikar tarafından doktora çalışması yapılmıştır. (Bk. Hamza Zülfikar, «Çağatayca bir Kur'an tefsiri», *Türkoloji Dergisi*, Cilt VI, Sayı 1, Ankara 1974, s. 153-195).

Macar asıllı türkolog Janos Eckmann'ın yukarıda kısaca tavsif ettiğimiz satırarası Kur'an tercümelerinden *Rylands* nüshası adı ile bilineni üzerinde çalışmakta idi. Rylands nüshasının Eckmann tarafından hazırlanan sözlüğü, Eckmann'ın 1971 yılındaki ani ölümünden beş yıl sonra Macar İlimler Akademisi tarafından, Prof. Dr. L. Ligeti'nin sunuş yazısı ile (s. 7-10), yayınlandı.

Eckmann, eserinin giriş bölümünde (s. 11-19) Kur'an'ın Doğu Türkçesi ile yapılan satırarası ve tefsiri 6 tercümesi hakkında bilgi vermektedir. (Eckmann'ın bu giriş bölümü, daha önce, «Eastern Turkic Translations of the Koran» başlığı ile, *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 149-159'da yayınlanmış idi. Bu makalenin Türkçeye Ekrem Ural tarafından yapılan tercümesi için bk. «Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri», *TDED*, XXI, İstanbul 1975, s. 15-24).

Sözlük, tamamı 30 bilinen mevcudu ise 14 cilt olan Rylads nüshasının Türkçe kelime kadrosunu ihtiva etmektedir.

Eckmann, sözlüğünü şu sisteme göre hazırlamıştır.

Madde başı olarak alınan kelime (madde başı olan kelime Arapça veya Farsça ise belirtilmiştir)'nin İngilizce tercümesi yapılmış sonra madde başı olarak alınan kelimenin önce Kur'an'daki Arapça karşılığı sonra Farsça tercümedeki Farsça karşılığı parantez içerisinde belirtilmiştir. Daha sonra madde başı olarak alınan kelimenin geçtiği cümlelerin transkripsiyonu verilmekte ve bu transkripsiyonlu kısmın Kur'an'ın aslındaki yeri yani hangi sûrenin hangi âyeti olduğu parantez içerisinde belirtilmekte sonra da transkripsiyonu verilen cümlelerin İngilizce tercümesi yapılmakta, İngilizce tercüme müteakip bu tercümenin yapıldığı satırın Rylands nüshasının hangi cildinin hangi varacağının hangi satırında olduğu belirtilmektedir.

Bu ana kısımlardan sonra madde başı olarak alınan kelimenin sahanın diğer eserlerinde geçen şekli belirtilmekte, böylece Rylands nüshasındaki bir madde başının Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Horezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Kırgız Türkçesi .... vs gibi sahalardaki şekiller ile mukayesesinin anında yapılması imkânı doğmuş olmaktadır.

Eckmann madde başlarını kelimenin manasına dayanarak tespit etmiştir. Meselâ *azıt-* fiili Ar. *dalla*, Fa. *gumrah kardan* kelimelerinin karşılığı olarak, madde başı alınmıştır. Bu fiilin çekimli şekilleri meselâ *azıtğan*, *azıtıglı*, gibi çekimli şekilleri *azıt-* maddesi içerisinde gösterilmemiştir. Bu şekiller Arapça ve Farsça ayrı kelimelerin karşılığı olduğu için ayrı ayrı madde başı olarak alınmıştır. *azıtğan* (Ar. *mubtil*, Fa. *behoda kâr*), *azıtıglı* (Ar. *fâtin*, Fa. *berâh kunda*) gibi.

Bu şekilde tespit edilen madde başı sayısı 2943'dür. Bu 2943 madde başının 2525'i Türkçe (ek alarak türkçeleşmiş kabul edilen madde başları dahil), 134'ü Farsça, 284'ü ise Arapçadır. Başka türlü ifade etmek istersek Rylands nüshasındaki Türkçe tercümenin % 85,9'unun Türkçe, % 14,0'ünün de yabancı menşeli kelimeler (% 4,5 Arapça, % 9,5 Farsça) olduğu görülür.

"Anonim Tefsir" adı ile tanınan yazmanın sözlüğündeki maddebaşı sayısı ise 2415'dir. Bu 2415 maddebaşının 2113'ü Türkçe (ek alarak türkçeleşmiş kabul edilen madde başları dahil), 135'i Farsça, 167'si ise Arapça'dır. Başka türlü ifade etmek istersek Anonim Tefsir'deki kelime kadrosunun %87.50'sinin Türkçe, %12.50'sinin ise yabancı menşeli kelimeler (%6.90'ı Arapça, %5.60'ı Farsça) olduğunu söyleyebiliriz.

Üzerinde doktora çalışması yapmış olduğumuz, Çağatay sahasına ait olan ve H. 835 (Sıçan) yılının Receb ayının 29'unda/M. 29 Kasım 1431'inde, Yezd şehrinde, Mansur Bahşı tarafından istinsah edilen Sirâcü'l-Kulûb adlı Uygur harfli mensur metinde tesbit edilen 1602 madde başının 908 tanesi Türkçe, 445 tanesi Arapça, 226 tanesi Farsça 22 tanesi Moğolca 1 tanesi de Rumcadır. Yani IX. asra ait Uygur harfli bu yazmanın takriben % 58'i Türkçe, %42'si ise yabancı asıllı (% 27'si Arapça, % 14'ü Farsça % 1'i ise Moğolca) kelimelerle ifade edilmiştir. (Bk. Osman F. Sertkaya, *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulûb -Transkripsiyon ve İndeks-*, Doktora tezi, İstanbul 1975).

XV. asrın önde gelen Çağatay şâirlerinden olan Gedâf'nin divânındaki (Bk. J. Eckmann, *The Divân of Gadâf*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 113, Bloomington 1971, 405+CXXXIII s) madde başı sayısı 2581'dir. Bu 2581 madde başının 670'i Türkçe, 781'i Farsça, 1130'u ise Arapça'dır. Yani Gedâf Divânındaki kelimelerin

%43.78'i Arapça, %30.26'sı Farsça, yani %74.04'ü yabancı asıllı kelimeler, %25.96'sı ise Türkçe kelimelerdir.

Gedâî'de %74 olan yabancı unsurlar devrin diğer şâirleri olan Lutfî'de %39-51, Sekkâkî'de %58, Atâî'de %63-69 oranında, Gedâî'de %25.96 olan Türkçe kelimeler Lutfî'de %49-61, Sekkâkî'de %42, Atâî'de ise %31-37 oranındadır. (Bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi, II*, İstanbul 1974, s. 209).

Bu Oranları şu tabloda toplu olarak görebiliriz.

KARAHANLI DEVRESİ (Kur'an tercümelere)

	Arapça madde başı sayısı ve yüzdesi	Farsça madde başı sayısı ve yüzdesi	yabancı unsur yüzdesi	Türkçe madde başı sayısı ve yüzdesi
Rylands nüshası 2943 madde başı	284 (% 4,5)	134 (% 9,5)	% 14	2525 (% 85,9)
Anonim Tefsir 2415 madde başı	167 (% 6,90)	135 (% 5,60)	% 12,50	2113 (% 87,50)

ÇAĞATAY DEVRESİ (Dini-edebî eserler)

XV. asır <i>Mensur</i> Sirâcü'l-kulûb 1602 madde başı	445 (% 27)	226 (% 14)	% 42 (% 1'i Mogulca)	908 (% 58)
XV. asır <i>Manzum</i> Gedâî Divânı 2581 madde başı	1130 (% 43,78)	781 (% 30,26)	% 74,04	670 (% 25,96)

Türkçenin tarihi gelişmesindeki yabancı unsurların oranlarının artmasını veya eksilmesini bu şekildeki karşılaştırma ile tespit mümkündür. Değişik tarihlerde yapılan Kur'an tercümelere ise bu durumun tesbiti için en sıhhatli kaynak durumundadır.

Kur'an tercümelere üzerinde çalışacak kimselerden beklediğimiz, Arapça kelimelerin manalarının sıhhatli bir şekilde tesbiti yanında en eski tarihli tercümeden en yeni tarihli tercümeğe kadar Kur'an'daki Arapça karşılıkların Türkçe tercümelere hangi dile ait kelimelerle ifâde edildiğini tespit etmeleridir.

Bu tespitın yapılması ile, Türk dilinin tarih içerisindeki gelişmesi daha berraklaşacağı gibi türkçedeki yabancı unsurların artması veya eksilmesi de sıhhatli bir tarzda tesbit edilmiş olacaktır.

Prof. Dr. Janos Eckmann'ın bu çalışması, bu oranın tespiti için ölçü olarak alınacak ciddi bir çalışmadır.

Kitabın nâşiri Prof. Dr. L. Ligeti'nin şahsında müteveffa Eckmann'ın bu değerli eserini vefatından beş yıl sonra neşreden Macar İlimler Akademisini kutlarken bu eserin ikinci cildi olarak Rylands nüshasının transkripsiyonlu metni ile Eckmann'ın *Nehcü'l-feradis* gibi henüz neşredilmemiş diğer eserlerini de bir an önce yayımlayarak ilim âlemine kazandırmalarını beklediğimizi belirtelim.

Osman F. Sertkaya

E. İ. FAZILOV, *Hodjendi, Latafat-nâme (Kniga o krasoto)*, Vedenie, Transkriptsiya, Teksta, Perevod, Glossariy, Grammatičeskiy Ukazetel', Taşkent-1976, 200 s. -Tiraj 1000-.

Seyf-i Saray'ın *Gülistan Tercümesi*, Horezmi'nin *Muhabbet-nâme*, Mahmûd'un *Nehcü'l-feradis* ve Kutb'un *Husrev ü Şirin* adlı eserlerinin «tarama» sözlüğü olan *Starouzbekskiy Yazık, Horezmiyskie Pamyatniki XIV Veka-Eski Üzbek Tili, XIV Asr Horazm Ednomaları*, (Tom I, Taşkent-1966, 650 s., Tom II, Taşkent-1971, 780 s.) adlı sözlüğü yanında *Fragmenti Neizvestnogo Starotyurkskogo Pamyatnika* (Taşkent-1970, 60 s. -Tiraj 350-), «Leksika «Kutadgu Bilig» v Drevnetyurkskom Slovar», *Sovetskaya Tyürkologiya*, Bakü-1970/4, s. 48-56, «Oguzkie Yazıki v trudañ vostoçnih filologov XI-XVIII vv.», *Sovetskaya Tyürkologiya*, Bakü-1971/4, s. 83-97, «Ob izdaniyah i izdatelyah «Divana» Mahmuda Kaşgari», *Sovetskaya Tyürkologiya*, Bakü-1972/1, s. 140-149, «Zapisi na polyah rukopisi «Hosrov i Şirini» Kutba», *Narodı Azii i Afriki*, 2, (Moskova-1972, s. 153-155. Bu makalenin Türkçesi için bk. «Kutb'un «Hüsrev ü Şirin» yazmasında bulunan kayıtlar», *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İst. 1975, s. 89-96 -10 levha ile-, «Un tekste inédit en Proto-Çağatay» *Turcica*, Revue d'études Turques, Tom IV, Paris-1974, s. 43-77, *Şarknıng Maşhur Filologları-Znamenitne Vostoçne Filologi* (Mahmud Koşgariy, Abu Hayyen, Djamoliddin Türkiy), Toşkent-1971, 80 s. -tiraj 6000-, «Zameçaniya o rukopisi i yazıke «Aıtuhfa», *Turcologica, K semidesyatiletıyu akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976, s. 334-341, gibi araştırma ve incelemeleri ile tanıdığımız genç Özbek bilgini Ergaş Fazılov'un son olarak Hocendi'nin *Letâfet-nâme*'sini yayınladığını görüyoruz.

İran şâiri Fahrüddin Gürgani'nin *Vıs ü Râmin* adlı «Deh-nâme»sine Horezmînin yazdığı *Muhabbet-nâme* adlı Türkçe nazîre ile Türk edebiyatına gi-